

СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ¹

1. Проявление на скритата икономика. Икономически и социални последици

1. 1. Развитие, етапи и форми на проявление

През последните години скритата икономика (СИ) в България получи широко разпространение. Официално делът ѝ от brutния вътрешен продукт (БВП) се оценява на около 20%, но се изказват мнения за около 40 и повече процента. Надеждна информация за точния ѝ размер няма, тъй като не са провеждани специализирани изследвания. Все още няма общоприето съдържание на понятието СИ.

Наблюденията показват, че в България се проявяват почти всички форми на СИ. Някои от тях са в явна или полуживна форма, независимо от това, че са в нарушение на нормативните изисквания. Тази икономика в най-неприемливия ѝ вид - придружена с криминални деяния, се изразява чрез спорадични, но доста чести събития, разкриващи наличие на организирана нелегална дейност, забранена със закон.

Периодът на преход към пазарно стопанство се оказа благоприятен за развитие на СИ както в национален, така и в международен план. Ще бъде погрешно да се смята, че през този период скритата икономика у нас се разрасна вследствие само на политическите и стопанските промени в страната. Акселератор на нейното развитие са общите процеси на извършващия се преход в обхвата на всички бивши социалистически страни. За това допринесоха както тяхното тясно икономическо, политическо и социално обвързване, така и общите съвпадащи по съдържание, време и мащаби процеси на разрушаване на съществуващите структури, на отричане дълго утвърждаваните норми на обществено и политическо поведение. Не може да се изключва участието на лица и групировки от други държави.

За мащабното разрастване на СИ в България и в другите страни допринесе силното политическо противопоставяне във вътрешен и особено в международен план, намерило израз в локалните военни конфликти в бивша Югославия и някои азиатски републики от СССР. В този мащабен хаотичен процес България беше неволен участник и потърпевш. Към вътрешните противоречия, изразили се в остри политически и социални конфликти се добавиха и международните. Страната ни стана обект на международни

¹ Отделните части от студията са написани от: проф. д-р ик.н. Иван Стойков – точ. 1, точ. 3 и точ. 4 и от ст.н.с. д-р Параскева Димитрова – точ. 2.

организиран и неорганизиран дейности от обхвата на СИ, което ускори нейното развитие в различните ѝ форми. Слабости в управлението на често сменящите се правителства създадоха благоприятна почва за това.

За СИ у нас се заговори явно сравнително по-късно и предимно през последните 10-15 години. До 1990г. официално признание за нея имаше, но се смяташе, че мащабите ѝ не са от такова естество, че да влияят значително върху икономиката на страната. Въпреки това, признаваше се, че отделни нейни форми се разширяват и почват да придобиват все по-голяма стопанска роля. Някои от тях се стимулираха и с нормативни решения. Типично в това отношение е развитието на домашното стопанство, което започна да увеличава своя дял в задоволяването на лични потребности (самозадоволяване) на населението, да увеличава все повече стоковия си характер, утвърждавайки се като доставчик на стоковия пазара.

Развитието на СИ в големи мащаби се задържаха от централизираното управление на държавната и кооперативната собственост. Въпреки това съществуваха отделни нейни прояви, по-известните от които са свързани с икономически групировки и Международния автомобилен транспорт. Под прикритието на държавни фирми през периода след 1980г. тези процеси се активират. За това допринася и Указ 56, който създаде в първите си варианти значителни възможности пред държавните фирми да оперират с разполагаемия капитал. Като форма на мащабна СИ се разви създаването в други страни на дъщерни фирми чрез "роене" и смесени фирми с българско и чуждестранно участие със средства, получени за сметка на държавни фирми.² Това беше и началото на приватизирането и износа на капитали вън от страната. Дейността и финансовите резултати на задграничните фирми започват да излизат от контрола на държавата.

Периодът след 1989г. се характеризира като специфичен етап от развитието на СИ. Върху него са наложили своето отражение особеностите на прехода в страната и околния свят. Могат да се разграничат основно два етапа, а именно: първи - от началото на прехода (1990г.) до въвеждането на валутния съвет; втори - след въвеждането на валутния съвет.

Първият етап е характерен с няколко мащабни процеси - начало на масово раздържавяване на собствеността и натрупване на частни капитали, войната в бивша Югославия и въвеждането на ембарго върху търговията, поява на пирамидални икономически структури, пристъпване към регулирана от правителството приватизация, значителна по темпове инфлация, силно вариране на валутния курс, пълно либерализиране на търговията. Тези процеси протичаха под известното правило "каквото не е забранено е разрешено". Силно влияние върху тях имаше постановката, че държавата трябва да се оттегли от стопанската сфера, което се реализира в голяма степен на практика. В политически аспект са характерни силното политическо противопоставяне и честата смяна на правителствата, противоречивите им концепции по отношение на външната политика.

Първоначалният процес на по-масово раздържавяване започна със скрита приватизация под формата на износ на капитали в чужбина, като са

² Александрова, Г., Още едно правителство ще опита да спре преливането на държавни капитали зад граница. - в. Капитал, 14-20 ноември 1994г.

прилагани различни форми (основно незаконни) и е използвана държавната собственост в други страни за лично облагодетелстване. Най-често това се извършва чрез създаване в други страни на дъщерни фирми, фирми със смесено участие или със скрито българско участие, укриване на доходи от износ на стоки, износ на валута. В този процес предимство имаха бивши стопански и политически ръководители, които бяха в изгодна стартова позиция, използвайки държавното имущество, ръководните си места, служебните контакти и собствения си опит. В определена степен този процес е продължение на започналата скрита приватизация до 1990г. Форма на проявление на СИ, типична за периода е създаването на паралелни частни фирми, които под формата на доставчици или клиенти отклоняват доходи от държавните. Приемането на Закон за защита на конкуренцията (1992г.) на практика не даде резултати.

След 1990г. износът на капитали чрез "роене" на държавни фирми продължава да се разраства. Изградени са мрежи от задгранични фирми с неявно или явно българско участие, фирми транслиращи навън капитали, наричани "пощенски кутии", задгранични дружества, функциониращи като банки. Чрез тези канали се преразпределят значителни суми под формата на невъзвращаеми вземания, непогасени дялови участия, неправомерни или съзнателно неперфектни договори, скрити доходи и др. По този начин икономически стабилни български фирми се "обезкръвяват".³ Масова форма на скрита приватизация и предпоставка за скрита икономическа дейност през този период е раздаването на кредити, значителна част от които не се връщат, извършващо се под прикритието и за сметка на държавни фирми и предприятия.

Периодът на югоембаргото, наложено в условията на политическа и икономическа нестабилност в страната, даде силен тласък за явно и неявно осъществяване на дейности от обхвата на СИ в огромни мащаби и богато разнообразие - от "куфарна търговия" до влакови композиции на течни горива. Всичко това се осъществява под "невиждащия поглед" на държавното управление и международните наблюдатели. Спекулативната търговия се извършва едва ли не под покровителството на държавни органи с явното участие на административни и митнически служители под контрола на силови икономически групировки - известни, но недосегаеми. В резултат държавата претърпя значителни щети и финансови загуби, но частни търговци и групировки натрупаха значителни нерегистрирани и необложени доходи.

Форма на СИ, която бързо се разви, бяха пирамидалните финансови структури. Създавани под различна форма, общото между тях е, че акумулират парични средства от населението с обещания за високи лихви, евтини жилища, работа в чужбина, обучение и т.н. Скоро се разбра спекулативния характер на дейността им, но много повече време е необходимо за заличаване поне на част от вредните последици. Събрани и изнесени в чужбина са значителни суми без гаранция за връщане, без каквото и да е данъчно облагане. Публикацията във в. "Капитал" "Измамени гурбетчии протестираха пред НС" сочи данни за "Евробизнес клуб" излъгал

³ Александрова, Г., Ликвидацията на обезкръвения "Изотимпекс" за сега се отлага. - в. Капитал, 31 октомври -6 ноември, 1994

над 500 души и изнесъл близо 900000 германски марки в чужбина. Броят на такива случаи е голям. Широка известност като "пирамиди" имат фирмите "Лайф чойс", "Югоагент" и редица др.⁴ Държавата и населението губят от това. Но истината е, че хората участват доброволно, а държавата не защитава своите интереси и тези на населението, въпреки наличието на законови основания - част от "пирамидите" реално функционираха като банки въпреки законовите забрани.

Началният етап на прехода към пазарна икономика е характерен и с мащабна дейност на силови застрахователни фирми, която през този период с основание е определена като "рекет". Принудителното събиране на "застрахователни" вноски под заплаха от насилие без съответна документация и регламентирано регистриране е форма на СИ, която се извършва за сметка на държавата, на дребните търговци и занаятчии и на населението.

Скокообразното принудително, а понякога дирижирано вариране на инфлацията, от която голяма част от населението загуби част от наличните си средства в полза на валутни спекуланти, също трябва да се причисли към типичните за етапа до въвеждане на валутен съвет форми на СИ. Резките промени в цените на стоките за потребление и на валутния курс донесоха огромни печалби от стокови и валутни спекулации, които останаха необложени със съответни данъци в приход на държавния бюджет. Напротив, под различни форми, в т.ч. и чрез банковата система, се "източваха" държавни средства в частни ръце.

Наред с мащабните прояви на СИ масово, макар и в малки размери, се разви търговия на дребно с легално или нелегално произведени или внесени стоки. При нея спекулативният елемент се изразява във вариране на цените, скрит нерегистриран внос или производство и съответни необложени с данъци доходи. Част от нея е извън обсега на контролните и финансовите органи. В известна степен тя е толерирана и продължава да се развива като форма на заетост и източник на доходи за значителна част от населението. Тя отчасти е и регулатор на цените, налагани от фирми, владеещи магазинната мрежа.

С относително малък дял в общия обем на СИ, но характерни за този период бяха осъществяването на сделки между фирмите на бартерна основа и плащането на стоки в брой. Като форми при които регистрирането на финансовите потоци и доходи е затруднено те дават възможност да се скрийт от облагане доходи, а също и да се присвояват средства от държавни фирми. Несигурността при пренасянето на големи суми и по-късно засиленият контрол ограничиха разрастването на плащанията в брой като форма на СИ.

През целия разглеждан период над икономиката на страната господстват монополни структури, които имат определено влияние и дори участие в държавния апарат. Това дава отражение и върху вземаните решения и други управленски актове, а също и върху действието на контролните органи. Не са единични случаите, когато за явно спекулативна дейност не може да бъде търсена наказателна отговорност поради липса на законово основание. Често се среща и твърдението, че закони има, но няма

⁴ В. Капитал, бр.24, 19-25 юни 1995

кой да ги изпълнява. И зад едното, и зад другото прозират лични или колективни интереси, елементи на корупция. И у нас, както и в други страни, осъществяващите скрита икономическа дейност в големи мащаби търсят закрила и опора във властта.

Обект на СИ стана и имущество на държавата и общините. Държавна и общинска собственост се използва или дава под наем за ползване от фирми и физически лица срещу минимално заплащане. Това става както с имущество в страната, така и извън нея. Не са редки случаите, когато общински фирми дават под наем, предоставени им от общините сгради и техника и с получените средства осигуряват заплатите си. В същото време техни задължения се прехвърлят на общините. А дългове на държавни предприятия, част от които са следствие на лошо ръководство и присвояване, се приписват на държавата.

Своеобразна форма на ощетяване на държавата чрез използване и присвояване на нейна собственост се осъществява посредством нереалните оценки на дълготрайните материални активи. Поради високата инфлация цените, по които се водят счетоводните записвания и се правят амортизационни отчисления останаха далеч под реалните. Това разкрива възможности за спекулативни операции при използването или продажбата на имуществото. Резултатът е декапитализиране на предприятията, затрудняване на дейността им, понижаване на доходите. Естествено, крайни потърпевши са държавата и работниците, които разчитат на доходи от това имущество.

Както се вижда от прегледа, сравнително краткият период от 1990г. до 1997г. е наситен с богати форми на СИ в съчетание с незаконна и престъпна дейност в нарушение както на нормативни решения, така и на морални норми на обществено поведение. Може да се стигне до обобщаващия крайно неблагоприятен извод, че водещ мотив в икономическото поведение на икономическите субекти, а също и на участващи в управлението на икономиката в страната, през периода е акумулирането на средства в ръцете на лица, фирми и групировки, които успешно са използвали своето положение в стопанската и административната система, мястото си във властта и насилието. Собственото облагодетелстване е поставено пред обществените интереси. Този факт се потвърждава от нарасналата имотна и финансова поляризация на населението - много богати, парадирани с богатство, лукс и разхищение и много бедни, живеещи с доходи под жизнения минимум и при крайно лоши условия. И всичко това при декларации за социално общество, грижи за нацията и перспективите на държавата. В този период СИ изигра ролята на източник на богатство за едни, на средства за препитание на други и на бедност за трети. В крайна сметка държавата се оказа със силно понижен икономически потенциал. При голям външен дълг се разполага с дестабилизираны предприятия, имащи значителни задължения, остарели технологии, изостанала техническа база и обезверен персонал.

Характерно за този период е колебливото изграждане на нормативната основа, върху която се осъществяваше управлението на икономиката. Действащите до 1990г. закони, постановления на Министерския съвет и подзаконовни разпоредения бяха обявени за негодни, което ги обезсилваше, независимо от тяхната действителна пригодност. Новите закони се създаваха

трудно, след остри политически и икономически противоречия, поради което неизбежно носеха отражение на интересите на по-силната страна, а нерядко и лични интереси. Смяната на управляващата политическа сила се съпътства със замяна на законови положения. Доказателство за това са неколкочкратните промени в едни и същи закони в рамките само на една година. Без съмнение тези промени даваха своето отражение върху поведението на стопанските субекти и им позволяваха да нарушават в собствена изгода и за сметка на държавния бюджет финансовите си задължения. В същото време те силно затрудняваха дейността на контролните органи, които бяха разколебани от настъпилите промени и бяха в процес на реструктуриране.

Могат да се посочат редица конкретни несъвършенства на приети през този период решения. Например в приетата с Постановление на Министерския съвет 295 от 9.12.1994г. Наредба за регистриране и контрол на задграничните дружества с българско държавно участие в раздел IV "Отчетност и финансови резултати" не се предвиждат регистрирани загуби и поведението на дружествата в такива случаи. Допуска се реализираната печалба да се ползва за "...организиране на допълнителни дейности" без никакви уточнения за контрола върху тях. Вратата за изтичане на капитали е отворена. В Правилника за реда за упражняване правата на собственост на държавата в предприятията, приет с ПМС № 7 от 25.01.1994г. , изменение от 30.06.1995г. в раздел V, член 18, алинея 1 се казва, че "...при продажба, замяна и наем на дълготрайни активи на държавни предприятия се провежда търг или конкурс". В следващата алинея 2 се допуска сключване на договори за продажба, замяна и наем без търг и конкурс, без да се конкретизира в кои случаи то е възможно. Фрапиращи последици имаше Постановление на Министерския съвет №133 от 14 декември 1990г. За осигуряване на условия за развитието и функционирането на фондациите, с което фондации, извършващи дейност съгласно чл.149-152 от Закона за лицата и семейството се освобождават от държавни и местни данъци, такси и мита. То отвори широко врати за СИ за сметка на държавния бюджет и беше умело използвано.

Нестабилността на нормативната основа на стопанското управление се отрази непосредствено върху дейността на административните органи, осигуряващи изпълнението на управленските решения и контрол върху стопанската дейност. Най-уязвими и най-често критикувани са правителствата и държавният чиновнически апарат. Правителствата заради техните решения, които или не са изгодни на определени страни, или в стремежа да задоволят нечии претенции допускат компромиси. Често атакувани са членове на правителствата за връзки с икономически групировки, интересите на които защитават. Трудно е да се оборят такива обвинения, тъй като действително правителствата през този период работеха под силния натиск на различни икономически групировки, търсеци своята изгода с позволени и непозволени средства. В резултат на подробен преглед Иво Прокопиев в статия под заглавие "Нация без капитал"⁵ разглежда "...администрацията в положение на заложник на конюнктурно променящите

⁵ Прокопиев, И., Нация без капитал, в. Капитал, 20-26 февруари 1995.

се икономически интереси на съществуващия едър бизнес". В действителност, правителствата осъществяват своята дейност под натиска на едрия бизнес, партийните коалиции и криминалните групировки, стремящи се към легализиране на своята дейност, без да се отказват от силовите подходи. При това положение логични са ограничените възможности на правителствата, компромисността и конюнктурността на решенията.

При тази общоикономическа и управленска ситуация административно-чиновническият апарат е в особено положение. От една страна, той е слабо платен, което продължава и до днес, а от друга е подложен на изкушението за огромни доходи под форма на участие в подставени (паралелни) фирми или подкупи в парична или друга форма, израстване в служебно положение. Въздействат и различни форми на принуда. При такава обстановка разглежданият като сива маса в сянка чиновнически апарат, в условията на нормативна неопределеност и слаб контрол взема своя дял като използва мястото си в държавното управление. Резултатът е отрицателен не толкова заради присвоените пари и други изгоди, а заради бюрократичните пречки, които се създават пред стопанската дейност от монополното положение на администрацията.

Широко разпространена е и бюрокрацията. По повод на незаконния трафик по време на ембаргото над бивша Югославия Иво Прокопиев⁶ стига до извода, че "...ембарговите операции изискват добра координираност на всички институти - митници, служби за сигурност, железници, гранични войски, от които зависи незаконното пресичане на границите. Това позволява корупцията в държавния апарат да достигне до такова ниво, че самите държавни служители да бъдат мотивирани да развиват трафика". Нарушенията и спекулациите във връзка с югоембаргото са само една от сферите на влияние на администрацията. По отношение на "пирамидите" самото заглавие на статията "Пирамидите разголиха безхаберие то на властите"⁷ говори за констатацията по отношение ролята на административното управление - парламент, правителства, изпълнителна власт, съдебна власт, Българска народна банка. Покровителственото отношение или безразличието към дейността им са позволили на "пирамидите" да присвоят огромни суми и да извършват явни данъчни нарушения. Няма съмнение, че и бизнесът, в т.ч. частният, също е подложен на "капризите на бюрокрацията". Л. Василев констатира "Частният бизнес е недоволен от високите данъци, нелоялните партньори и чиновници"⁸ и "Като основни трудности частните бизнесмени посочват икономическото законодателство, лихвения процент, валутния курс, наличието на много посредници и не на последно място враждебното отношение на общинските администрации към частната инициатива". В областта на строителството като илюстрация може да се посочи цитат от статията на Г. Тодорова "...във въпросните територии (южните части на София- бел. на автора) е извършено голямо по обем незаконно строителство, с което също са свързани общински служители".⁹

⁶ Пак там.

⁷ В. Капитал, 19-25 юни, 1995

⁸ В. Капитал, 12-18 декември, 1994

⁹ В. Капитал, 31 окт.-6 ноември, 1994

Не е нужно да се изброяват случаи от всички сфери на стопанската и други дейности, за да се докажат участието и ролята на бюрократичния апарат за съществуването и разширяването на СИ през разглеждания период. Той масово е въвличен и пряко обвързан със СИ и се облагодетелства, използвайки своето положение в съчетание с принудата от страна на бизнесмените и техните интереси. Бизнесмени, с голям или по-малък подкуп и отчасти с насилие, решават проблемите си, администрацията получава своя дял, ощетени са само държавата и тези, които разчитат на нейните грижи.

Като специфичен етап в управлението и състоянието на икономиката на страната, със значително отражение върху развитието на СИ, може да се разглежда периодът следващ въвеждането на валутен съвет и фиксирането на лева към германската марка. Успешното прилагане на мерките за задоволяване изискванията на Международния валутен фонд и Световната банка за намаляване на държавния дефицит, задържане на инфлацията, понижаване на лихвения процент, забавяне растежа на доходите силно ограничи варирането и нестабилността на икономиката. Ускори се процесът на утвърждаване на пазарните институции, подобри се контролът върху стопанската дейност. Част от СИ, предимно в областта на формалната, се ограничи значително. Събираемостта на данъците и задълженията към бюджета се повиши. Намаляха възможностите за спекулативно обогатяване чрез кредитни, валутни и други финансови операции.

Не може да се твърди, че проблемите на СИ са решени или са на път да бъдат решени. Тя остава със значителен дял в икономиката на страната и ще продължава да оказва силно влияние. Но може да се очаква, че е спрял нейния растеж, ограничени са противообществените форми на съществуването ѝ. В същото време трябва да се отчете, че предпоставките за СИ в големи мащаби се запазват. Това се дължи вече не толкова на слабости в управлението, колкото на обективните условия. Високият дял на безработните ще се запази в близко бъдеще. Дребният частен бизнес се утвърждава бавно и противоречиво. Спекулативните елементи в дейността на големите икономически групировки все още съществуват. Не е ликвидирана корупцията в държавния апарат. Процесите на преразпределение на собствеността продължават. Наред с раздържавяването започват процеси на вторично преразпределение, което се заражда и провежда в голяма част от приватизационните фондове. Все още силно е влиянието на външните за страната фактори. Всичките тези процеси, които не са единствени, наред с противоречията в политическата сфера и противопоставянето между изпълнителната, съдебната и други власти, благоприятстват СИ и ще продължат да утвърждават нейното съществуване, а възможна е и поява на нови форми.

1.2. Очаквания за скритата икономика

Естествено възниква въпросът за противодействие на отрицателните процеси, свързани със СИ. Преди всичко това е общественото отношение, намиращо израз в масови недоволства от влошаването на жизненото равнище. Явната спекула и ограбването на държавата предизвикват

различни форми на остри масови протести, с които управляващите трябва да се съобразяват. Процесите на недоволство се използват от политическите противници на управляващите за дестабилизация на обстановката. Потребността да се направи нещо по-радикално расте, а в същото време възможностите на управляващите и авторитета им намаляват. Правителство и управляваща партия се оказват притиснати от масовите протести, политическите опоненти и собствените предизборни декларации, от една страна, и бизнес групировките, от друга. Силно е влиянието и на средствата за масово осведомяване, които макар и с частични случаи разкриват истинските причини за бедственото положение и засилват създаденото и без това социално напрежение.

При такъв хаотичен процес на обществено поведение и нестабилни правителства не може да се очаква рязка промяна. По-силни се оказват естествените закони на икономическия и обществения живот. Придобитите законно или не капитали търсят своята реализация в стопанската сфера. Силвите групировки, действащи първоначално в сянка, започнаха да търсят легализиране и узаконяване на своите действия, преминавайки към регламентирани законосъобразни дейности. Постепенно икономическите групировки установяват свои зони в банковата система, производството, застраховането, търговията, туризма, измествайки все повече държавния сектор. Мащабите на тяхната дейност все по-трудно се вметват във формите на сенчестата икономика. Пример в стремежа за легализиране на по-рано сенчеста дейност е описан в статията "Застрахователният пазар все още не е разпределен", където доста подробно са описани подходите и действията за преразпределение на сектора.¹⁰ Новосъздадените фирми, в т. ч. и създадените с капитали натрупани чрез СИ, трябва да растат, да разширяват дейността си в страната и в чужбина, да се представят с името на фирми, заслужаващи доверие. Търси се все по-голяма сигурност в перспектива. Това може да се постигне само по явен път, без обаче да се изключва категорично използването на сенчести форми. Доколкото СИ пречи на техния бизнес, предимно чрез конкуренция, големите фирми имат интерес да я потискат и самите те ограничават нейното развитие. Тези процеси се налагат и от постепенното утвърждаване на нормативната основа на пазарната система, създаването и функционирането на специализирани държавни контролни институции, от активизирането на държавните органи под натиска на обществения протест. Не може да се твърди, че СИ е на път да бъде сведена до нормални мащаби. Но в хода на нормализиране на икономическите отношения тя естествено ще бъде сведена до приемливи мащаби.

Какви са формите и мащабите на СИ, които сега се очертават като най-разпространени? Отговорът на този въпрос може да бъде многозначен и зависи предимно от очакванията по отношение на поведението на управляващите държавни органи. Създадените икономически предпоставки и нормативни решения са основата, върху която ще се осъществяват по-нататък СИ и мероприятията за нейното ограничаване и легализиране.

¹⁰ В. Капитал 16 - 22 октомври, 1955

Без съмнение, проявите на тази икономика, свързана с криминални престъпления, наркомания, проституция и други с такъв характер, преследвани от закона, ще бъдат подложени на по-активно въздействие с оглед възможното им ликвидиране. Решителна роля ще имат изпълнителната и съдебната власти, доколкото са създадени законови основания за това. Активизиране на тези органи може да се очаква под натиска на категоричното обществено мнение за незадоволителната им работа досега. Не може да се очаква нормално развитие на икономиката и на международен престиж на страната в условия на беззакония и спекула.

Друг клон на СИ - нелегалният или нерегистриран внос и износ на стоки, парични и други ценности, фиктивен износ на стоки, неточна митническа регистрация, фалшифициране на вносно-износни документи ще запази в близко бъдеще значителната си роля в скритата и явната икономика. Но тя ще се ограничава, доколкото няма ситуации от рода на югоембаргото и се стабилизират икономическите отношения със съседните държави. През последните години се създадоха нови нормативни документи, които осигуряват правова основа за проследяване на митническите нарушения и подобряване организацията на работата на митниците. Бившият началник Главно управление "Митници" подчертава, че "Борбата с корупцията е борба с предпоставките за корупцията".¹¹ Без съмнение, митническата дейност трябва да бъде обект на постоянен контрол, доколкото митниците са пропускателен пункт за стопански нарушения, извършвани във и вън от страната.

Данъчното облагане и събираемостта на данъците са постоянен проблем в преследването на деяния от обсега на СИ, ощетяващи чувствително държавния бюджет от постъпления. У нас през предстоящия период проблемът се поражда от няколко източника. Първо - контролът върху данъчното регистриране не е достатъчно добър. При сегашната организация данъчните служби не са в състояние да следят, контролират, регистрират и санкционират нарушенията. Пълнен контрол е невъзможен, а за избирателен утвърдена практика няма. Второ - данъците са високи, широка е данъчната основа. На срещата в гр. Сандански с представители на Световната банка и Международния валутен фонд, състояла се през март 1998г., един от въпросите за обсъждане е бил намаляването на данъците, вкл. на ДДС с оглед облекчаване на данъчната тежест.¹² Трето - средствата на по-голямата част от данъкоплатците, особено на населението не съответстват на размера на данъчните облагания. Дори и без данъците част от населението живее при условия под жизнения минимум.

Засиленият контрол принуди търговците да работят с касови апарати, но значителен е броят на тези, които регистрират само част от оборота. В тази сфера е необходим особено строг контрол, доколкото са възможни спекулации с произхода на стоките, качеството, цените, регистрацията.

Размерът на нерегистрираното производство продължава да бъде значителен, въпреки въвеждането на бандерол върху някои стоки. Честите съобщения за разкрито нелегално производство, фалшиви бандероли и др.

¹¹ Няма уволнен за корупция митничар. - в. Капитал, 21 - 27 ноември, 1994.

¹² Искаме от МВФ по-ниски данъци, в. Стандарт, 20 март, 1998.

говорят че неговите мащаби все още са значителни. Всеизвестна е кампанията срещу нелегалното производство и контрабандният износ на компакт дискове. Контролът върху производството и реализацията на държавните предприятия, особено тези, които носят загуби на държавния бюджет, трябва да се засили.

Безработицата ще стимулира съществуването на редица форми на СИ, осигуряващи доходи за съществуване на големия брой безработни и техните семейства. Потенциалният социален конфликт ще продължава да принуждава търпимост към тях. Възможно е част от занимаващите се с този род бизнес да легализират дейността си както под принудата на властите, така и с преминаване към друга социална категория. Едно от средствата за ограничаване наемаването на работници без регистрация е контролът върху фирмите в области като строителство, сезонните производства, надомното производство, където броят на неофициално заетите е най-голям.

Домашното стопанство като елемент на неформалната икономика ще има нарастващ дял. За това допринася процесът на връщане земя на собствениците, принудителното връщане в селата на част от градското население, въпреки че това са предимно пенсионери и, че повечето пребивават там само през активния сезон за полска работа. В тази насока влияят постепенното съживяване на животновъдството и започналото снабдяване с техника за малки земеделски стопанства. С разширяването на домашното производство ще расте частта от продукцията реализирана на пазара. През следващите години може да се очаква по-значително увеличаване дела на домашното стопанство в брутния вътрешен продукт на страната, а също и делът му на стоковия пазар. С това нараства и необходимостта от по-пълно отчитане и реално данъчно облагане на доходи от селскостопанска дейност. С връщането на земята се разшири прилагането на арендната форма и съответно се увеличиха рентните доходи, които подлежат на данъчно облагане.

Прегледът показва, че като цяло през следващите години високият дял на СИ ще се запази с тенденция към съкращаване. По-голямо намаление може да се очаква за дела на тези нейни форми, които са противозаконни и граничат с престъпността. Предизвиканите от икономически трудности, като безработица, ниски заплати и пенсии, форми на СИ ще се запазят и размерът им ще зависи от условията на работа и заетостта. Значителен фактор за тяхното съществуване, а и възможно нарастване на влиянието им, е приватизацията. Вследствие на извършващата се приватизация, която не протича съвсем безпроблемно, се очаква задържане на високото равнище на безработица. Предприятия, които са приватизирани и такива в процес на приватизация освобождават работници, независимо от договореностите, понижават или дълго време не изплащат заплатите, което естествено тласка работниците към търсене на допълнителни доходи, предимно от обсега на СИ. Трябва да се отчете, че това в същото време поражда отрицателно отношение към държавните институции и техните разпоредби. Създава се впечатление, че държавното управление не е в състояние да осигури поне минимума за съществуване на част от населението или да защити интересите на работещите в държавните предприятия, което подронва неговия авторитет.

Ходът на масовата приватизация показва, че и този процес крие възможности за сенчеста дейност от типа на "пирамидите". След първичния процес на създаване на приватизационни фондове протичат вторични процеси на преразпределение на собствеността чрез окрупняване в холдинги и вътрешно преразпределение. Холдингите остават затворени за масата притежатели на малък брой акции. Управлението и разпореждането със собствеността е в ръцете на сравнително малък кръг лица, които не могат да бъдат контролирани с използване на традиционните средства.

От страна на държавното управление усилията трябва да бъдат насочени преди всичко към ограничаване и ликвидиране на СИ, свързана с противозаконни и престъпни действия в големи мащаби. Може би на следващо място по важност е строгият контрол върху дейността на митниците. Незаконните производство и търговия на едро и дребно също трябва да бъдат обект на ограничение с тенденция към изваждането им от сянка и легализиране, доколкото са обществено полезни и не противоречат на законовите изисквания. Безспорно е, че противообществени дейности от обсега на СИ трябва да бъдат преследвани и ликвидирани.

2. Оценяване на скритата икономика в България

2.1. Резултати от анкетно проучване

Целта на анкетното проучване е да се получат оценки за величината на СИ, икономическите причини и фактори, които я пораждат, както и за перспективите за нейното разпространение в близкото бъдеще.

Подборът на анкетиранияте специалисти се основава на възможността им да дадат правилни и компетентни отговори на поставените въпроси от областта на икономиката и причините за възникване и формите на нейното проявление. Специалистите участват в производствени дейности както в държавния, така и в частния сектор. По този начин се получава по-реална представа за състоянието и развитието на СИ в различните сектори и сфери на стопанството. Броят на анкетиранияте специалисти е 120. Отговорите на въпросите се разглеждат и анализират последователно.

Независимо от придобитата вече популярност на СИ в гражданското общество, на анкетиранияте се поставиха въпроса относно смисъла и съдържанието на понятието "скрита икономика".

Относно съдържанието на понятието "скрита икономика"

Понятието "скрита икономика" се свързва с наличието на недекларирани доходи от: неплащане на данъци поради тежко данъчно облагане, необявяване на доходи от регистрирани и нерегистрирани производства и услуги, доходи от забранени дейности - производство на алкохол, търговия с наркотици, проституция, контрабанда с акцизни стоки, продажба на оръжие, нелегален внос и износ, застрахователен бизнес, корупция в административните, митническите и правораздавателните органи и дейности от домашното стопанство.

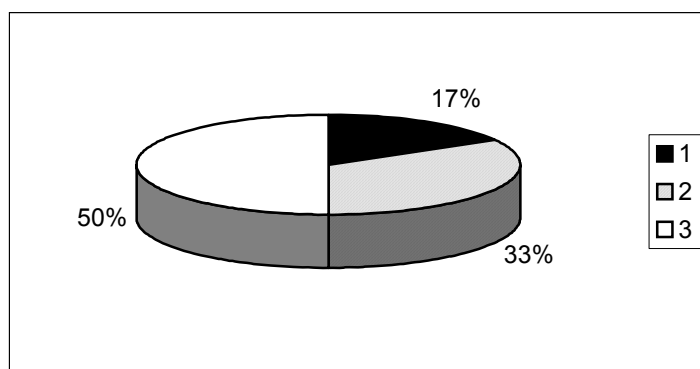
Специалистите от държавния сектор свързват определението на понятието СИ с причините за появата ѝ. Според тях тя е нерегистриране на доходи от незаконни дейности и от домашното стопанство. Обобщавайки

отговорите на всички специалисти се установяват следните виждания за определянето на понятието "скрита икономика" като нерегистриране на доходи от (фиг. 1):

- регистрирани фирми, необявили доходи, поради тежко данъчно облагане - 35%;
- нерегистрирани фирми, извършващи разрешени от закона дейности - 25%;
- незаконни дейности - 40%.

Фигура 1

Скритата икономика като нерегистриране на доходи

1) регистрирани фирми - 35%; 2) нерегистрирани фирми - 25%; 3) незаконни дейности - 40%

Фактори, влияещи върху развитието на скритата икономика

Основните фактори, които предизвикват съществуването и развитието на тази икономика, според анкетираните специалисти, могат да бъдат класифицирани в три блока:

- икономическо състояние на страната;
- липсата на достатъчна законова база и неутралната позиция на държавата;
- бавно протичане на приватизационния процес и създаване на частния сектор;
- външни за страната влияния.

От факторите, произтичащи от икономическото състояние на страната, на първо място са посочени високото равнище на безработицата, ниските доходи на голяма част от населението и стремежът за получаване на повече пари. Особено място е отделено на незаконовите дейности. Към тях са отнесени корупцията в администрацията, правораздаването, финансовите органи, здравеопазването и образованието, връзката на полицията и прокуратурата с престъпния свят, застрахователния бизнес, проституцията и др.

Вторият фактор - липсата на достатъчна законова дейност и неутралната позиция на държавата се обяснява както с отсъствието на съответни закони, честите допълвания и промени на съществуващите, непривеждането в действие на приети вече законови актове, така и с принизения данъчен и митнически контрол и контрола от страна на държавните органи. Това се изразява с непредприемане на достатъчно строги санкции и мерки за предотвратяване съществуването на действия, създаващи предпоставки за СИ. За такива действия са посочени принизеният контрол при износа и вноса на стоки, бартерните сделки, неточното определяне размера на митата и акцизите и т.н.

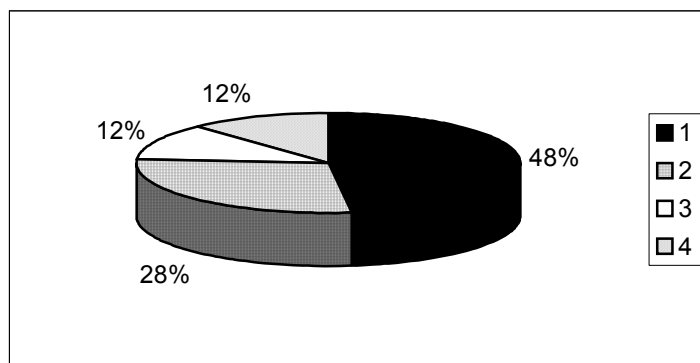
По отношение на третата група фактори, произтичащи от забавянето на процеса на приватизация и осъществяването на структурни промени в икономиката се смята, че действието на този фактор би се намалило при спазване на всички законови изисквания за плащането на данъците.

Към четвъртата група са отнесени фактори, които са свързани с географското разположение и преминаването на трафика на наркотици през нашата страна, наличието на международни санкции към бивша Югославия и произтичащите от това незаконен внос и износ, осъществяваната куфарна търговия на границата и др.

Разпределението на значимостта на всяка от тези групи фактори е, както следва (фиг. 2):

Фигура 2

Разпределение по значимост на факторите

1) фактори, свързани с икономическото състояние на страната - 48%; 2) фактори, произтичащи от наличната законова база и нейното провеждане в действие - 28%; 3) фактори, възникващи от забавянето на приватизационния процес - 12%; 4) други фактори - 12%

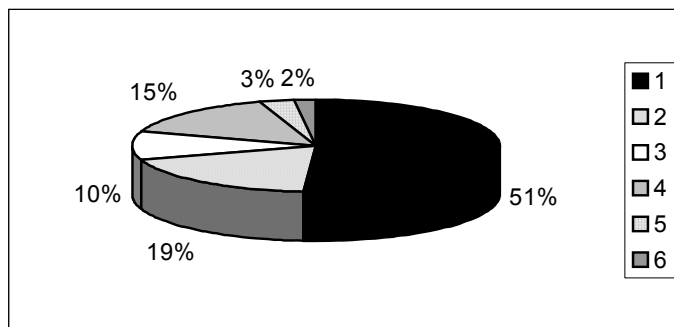
- свързани с икономическото състояние на страната - 48%;
- произтичащи от наличната законова база и нейното провеждане в действие - 28%;
- възникващи от забавянето на приватизационния процес - 12%;
- други фактори, довеждащи до нарастване на скритата икономика - 12%.

Това разпределение показва, че основните фактори, които предизвикват съществуването и развитието на тази икономика, са свързани с ниския стандарт на живот, малките доходи и високите данъци, които затрудняват съществуването на населението и зараждащия се дребен и среден бизнес. Следователно за намаляването на нейния дял трябва да се провеждат мероприятия за подобряване начина на живот, намаляване на данъчното бреме, облекчаване дейността на фирмите и осигуряване спазването на данъчните и митническите закони чрез санкции, глоби и по-сериозни наказания.

Отрицателните последици от скритата икономика
Те могат да бъдат групирани, както следва (вж. фиг. 3):

Фигура 3

Отрицателни последици от скритата икономика

1) неплащане на данъци; 2) бързо забогатяване; 3) корупция в правораздаването; 4) неплащане на осигурителни вноски; 5) незаконно производство на алкохол; 6) други

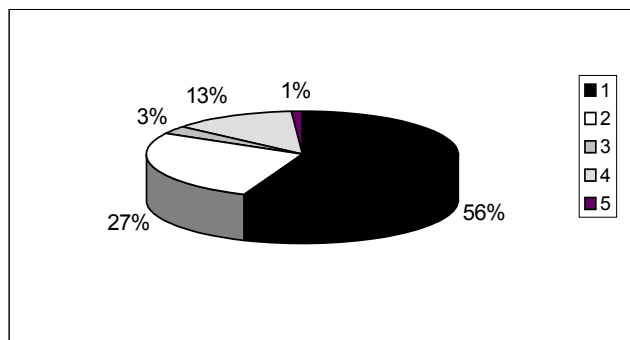
- неплащане на данъци и като резултат на това понижаване на отчетения БВП - 51%;
- бързо забогатяване на част от населението за сметка на останалите и рязко разслоение на бедни и богати - 19%;
- като резултат от корупцията в правораздаването - пускане на свобода на престъпници и застрашаване сигурността на населението - 10%;
- неплащане на осигурителни вноски на работещите в законови дейности при необявяване на доходите - 15%;
- незаконно производство на алкохол, разпространение на наркотици сред младото поколение - 3%;
- други причини - 2%.

Основните причини от отрицателното действие на СИ са укриване на доходи и неплащане на данъци, довеждащи до намаляване на величината на БВП. Това ще рефлектира върху много други фактори и показатели, определящи нашето икономическо развитие.

Положителни страни от действието на скритата икономика
Като такива анкетираните посочват (фиг. 4):

Фигура 4

Положителни страни от действието на скритата икономика

1) разкриване на работни места; 2) укрепване на фирми от малкия и средния бизнес; 3) създаване на условия за конкуренция на фирми от един и същ бранш; 4) закупуване на техника за селско стопанство; 5) други причини

- разкриване на работни места и осигуряване на доходи за част от безработните и на допълнителни доходи на работещи за подобряване равнището им на живот - 56%;
- укрепване съществуването на фирми от малкия и на част от средния бизнес при бързопроменящите се условия на пазара и липсата на стабилност; създаване на условия за отделяне на средства за закупуване на основни средства за производство с дълготрайна употреба - 27%;
- създаване на условия за конкуренция чрез съществуване на фирми от един и същ бранш - 3%;
- закупуване на техника за подобряване обработването на земята и завишаване на жизненото равнище на селското население с доходи на домакинствата от продажбата на стокова продукция - 13%;
- други положителни причини - 1%.

Делът на скритата икономика в БВП

Специалистите го определят в следните диапазони: до 10% от БВП - 8%; до 20% от БВП - 7%; до 30% от БВП - 25%; до 40% от БВП - 33%; над 40% от БВП - 27%.

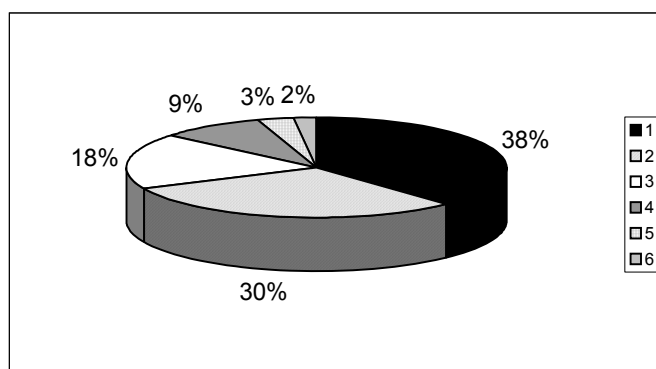
Посочените оценки показват предположението за значителен размер на СИ и за голямото ѝ влияние върху цялостното икономическо развитие. Ако се обобщят двете най-високи допускания за величината на СИ между 30% и 40%, то нейният дял от БВП от порядъка на 30 - 40% се прогнозира от 58% от анкетираните.

Разпространение на скритата икономика

Чрез този въпрос се цели да се установи делът на СИ в различните сектори (фиг. 5). Отговорът показва ранжиране на сферите на проявлението й в зависимост от големината на нейния дял в БВП. Сферите на проявление, които подлежат на подреждане, са: търговия, администрация, съдопроизводство, банки, индустрия, спорт и други. Според 38% от анкетираните се приема, че най-разпространена е СИ в търговията, осъществявана от малките магазини, уличните търговци и куфарната търговия, където продажбите не се таксуват с касови апарати и по този начин се укриват доходи. Същевременно печалбата им от продаваните стоки е значително по-голяма от регламентираната, а качеството неконтролируемо. На второ място в подреждането е дейността на митническите органи. Приема се, че 30% от СИ се дължи на действия в тази област. С не по-малко значение са сферите, свързани с корупция в администрацията и съдопроизводството, в образователната система и здравеопазването. Според анкетираните в тези дейности тя е 18%. За останалите области на проявление на икономиката ранжирането е, както следва: в банките - 9%, спорта - 3% и индустрията - 2%.

Фигура 5

Разпределение на скритата икономика по отрасли

1) търговия; 2) Митнически органи; 3) Администрация и съдопроизводство; 4) Банки; 5) Спорт; 6) Индустрия.

Определяне на дела на заетите в скритата икономика от общия брой заети по отрасли

Най-значителен е делът на заетите, които укриват доходите си в търговията, където техният брой е 50%. Този дял се приема от 48% от анкетираните. На второ място по дела на участващите в СИ са заетите в сектора услуги. В него повече от 20% не дават документи, чрез които да регистрират доходите си и въз основа на тях да плащат данъците си. Така ги подреждат 25% от анкетираните. На трето място е отрасъл строителство, където 21% от работещите не са регистрирани и за тях не се плащат осигурителни вноски. Такова подреждане е направено от 23% от

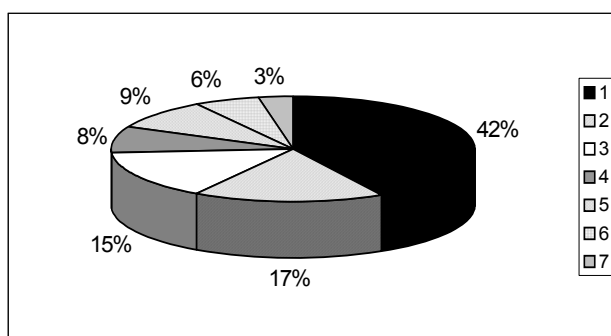
анкетираните специалисти. На последно място са поставени заетите в отраслите селско стопанство и промишлеността, където делът на заетите със скрита икономика е само 1%. На това становище са 4% от специалистите.

Форми на укриване на неформалните дейности

Най-разпространените форми за укриване на неформалните дейности се подреждат по значимост от анкетираните, както следва (виж фиг. 6):

Фигура 6

Форми на укриване на неформални дейности

1) нерегистриране на част от приходите; 2) подкупи; 3) невярно деклариране; 4) валутни операции; 5) отчитане на ненаправени разходи; 6) отчитане на потребление на домакинството, като разход на фирмата; 7) отстъпки и комисионни при продажба на стоки.

- нерегистриране на част от приходите от продажби - 42%;
- подкупи - 17%;
- невярно деклариране - 15%;
- валутни операции - 8%;
- отчитане на разходи, които не са били направени в действителност - 9%;
- отчитане на покупки за крайно потребление на домакинствата, като разход на фирмата - 6%;
- отстъпки и комисионни при продажба на стоки - 3%.

Мерки за борба с отрицателните прояви на скритата икономика

Предложените мерки за намаляване на дела на СИ са:

- насърчаване на дребния и средния легален бизнес чрез стимулиращо данъчно облагане;
- засилване на финансовия и данъчния контрол;
- създаване на подходяща управленска структура и въвеждане в действие на закона за държавния служител;
- наличие на стабилни закони и създаване по необходимост на нови за ограничаване създаването на предпоставки за скрита икономика;
- строг контрол върху търговията с акцизни стоки;

- разкриване на работни места чрез създаване на нови производства и структурни промени в икономиката; приемане на работа на млади специалисти и работници при наличие на данъчни облекчения на фирмите, които спазват това изискване;
- подобряване на заплащането на работещите и на пенсионерите; повишаване на равнището на живот на населението;
- насърчаване на фирмите за инвестиране на част от доходите;
- създаване на условия за производство и конкуренция в страната с оглед ограничаване на спекулативното нарастване на цените в страната;
- по-голяма ефективност на съдебната система, ограничаване на корупцията в нея и интегрирано взаимодействие между полиция, прокуратура и следствие; граждански контрол върху съдопроизводството и неговите резултати;
- създаване на закон за здравното осигуряване на населението и контрол върху неговото въвеждане в действие;
- наличие на възможност за съпоставяне на статистическата информация с информация от алтернативни източници и съвместен контрол между различните органи - данъчни, митнически и др.;
- изграждане на такава система на националните сметки за обработка на статистическа информацията, която адекватно да отразява икономическата среда в страната и да я съпоставя с аналогична информация от финансовите, съдебните и митническите органи и т.н.; усъвършенстване на нормативната уредба за статистическата отчетност чрез нови показатели и актуализиране на старите в съответствие с методологията на Евростат;
- създаване на строги законови действия за борба с организираната престъпност, борба със силовите групировки;
- оздравяване на финансовата система; създаване на компетентен и отговорен състав за реализиране на контролните функции относно нерегистрираните доходи.

Прояви на скритата икономика в близкото бъдеще

По този въпрос анкетираните посочват същите фактори, които досега създават предпоставки за нейното съществуване. Това показва, че те не виждат в близко бъдеще промяна на мерките за ограничаване на нейното съществуване. Следователно може да приеме, че се очаква неутралната позиция на държавата да бъде все още в сила и забавяне подобряването на жизнения стандарт на населението. Като ново във формите за осъществяване на СИ са посочени следните:

- намаляване на възрастовата граница на проституцията;
- разпространение на наркотици между учениците дори в началните класове;
- срастване и разпространение на корупцията във всички сфери на икономиката и във високите етажи на властта;

- приватизация на черно и нетърсене на отговорности за произхода на парите;
- корупция при попълването на имотните и данъчните декларации.

Разгледаните форми на проявление на СИ показват, че тя ще запази тенденцията за значителен дял от БВП и, че ще обхваща почти всички сфери на стопанството ни.

*

Чрез анкетното проучване се получават резултати, които подпомагат формулирането на причините за появата на СИ, определянето на формите на нейното проявление, дела на разпространението ѝ в различните сфери на икономиката. На основание на това изследване може да се каже, че тя в страната е около 40% от БВП. Този дял е разпределен между отделните области на нейното проявление чрез нерегистриране на доходи от: легални дейности - 63%, забранени дейности - 28% и от дейности в домашните стопанства - 9%. Тези съотношения са доказателство за наличие на бизнес, чието съществуване води до сериозни последици върху развитието на икономиката на страната.

2.2. Приложение на индексния метод за оценяване на скритата икономика

Приложението на тези методи се ограничава от липсата на информация за основни икономически показатели. Според нас биха могли да се получат по-точни резултати, ако има информация за: наличните пари в банките в левове и във валута, разходите и наличните пари на населението, производителността на труда по отрасли и производства в динамика и т.н.

На базата на получените резултати от анкетното проучване, се прави опит да се приложи индексен метод за измерване на величината на СИ. Методът се използва посредством показателите крайно енергопотребление в икономиката по отрасли, измерено в тераджаули и обема на произведената продукция за 1988г. и 1996г.¹³ За базова е избрана 1988г. Приема се, че величините на инфлацията и на СИ в тази година са в незначителни размери, които могат да се пренебрегнат. За целта се определят коефициентите

$e_i = \frac{P_i}{E_i}$, където e_i е коефициентът, показващ количеството произведена

продукция в i -тия отрасъл с единица изразходвана енергия; P_i - величината на произведената продукция в i -тия отрасъл, E_i - величината на изразходваната електроенергия. Тези коефициенти, определени за базовата 1988, са дадени в табл. 1:

¹³ Поради липса на информация относно енергопотреблението за 1997 г. в статистическия справочник от 1998 г. е избрана 1996 г.

Таблица 1

Коефициенти e_i по отрасли и общо през 1988г.

Отрасли	e_i
	2.7044
Промисленост	2.9955
Строителство	7.1181
Селско стопанство	9.0751

Източник: За изчисляването на тези коефициенти са използвани данни от Статистически справочник, изд. НСИ, 1991 г., с.31 и с.133.

С помощта на коефициентите e_i и информацията за величината на крайното енергопотребление в икономиката по отрасли за 1996г. се определя "изчислена" величина на произведената продукция, която се сравнява с действително обявената (отчетена) продукция в таблицата за БВП от СНС. Тези данни са представени в табл. 2:

Таблица 2

Съпоставяне на изчислената и действителната величина на произведената продукция през 1996г.

Отрасли	Отчетена продукция	Изчислена Продукция	Разлика	Дял на скритата икономика (в %)
Общо	1301849.4	1748701	446852	39.13
Промисленост	709882.6	427788	-282094	-
Строителство	43662	73441	29779	40.55
Селско стопанство	155030	210781	55751	26.45

Източник: Статистически справочник, изд. НСИ, 1998 г., с. 84 и с. 170.

Данните показват, че общо за цялата икономика дялът на СИ е 39,13%. Действителният дял е значително по-голям, поради следните причини:

- не е отчетена нейната величината, като резултат от дейности, забранени от закона, като проституция, корупция, производство и продажба на алкохол, производство и разпространение на наркотици, продажба на оръжие, бартерните сделки, внос-износ на контрабандни стоки, фиктивен износ на стоки с оглед печелене на ДДС и др.;
- не са отчетени законови дейности, като даване под наем, частни уроци, частна практика на лекари, зъболекари, хотелиерство, ремонт на електроуреди, коли и др.;
- не е взето под внимание укриването на доходи при производството на продукция от формалната икономика. Такива дейности има преди всичко в търговията, строителството (особено жилищното), транспорта.

Значителен е дялът на СИ в отрасъл строителство. Действително заетите в него не се обявяват, поради стремеж да не се плащат осигурителните вноски.

Нараства дялът на произведената продукция в домашното стопанство. Тази продукция не е изцяло скрита, тъй като част от нея се използва за лични нужди. Може да се предположи, около 20% от нея е обект на СИ.

Имайки предвид, че сега в нашата икономика е значителен дялът на дейностите, при които се укриват доходи, би могло да се допусне, че този на СИ в България е около 40%.

За определянето на величината на СИ, би могло да се използват данни за персонала, зает в националната икономика по отрасли и произведената продукция. До сравняване на тези данни и определяне на нейния дял сега не се прибегва, поради факта, че е налице укриване на работна сила в частните фирми. Поради това би се получило силно изкривяване на реалната постановка при оценяването на величината на скритата икономика.

Причина за невъзможността да се използват други показатели е липсата на съпоставимост между данните в статистическите справочници на различните години; широтата на представените данни е различна. Би било полезно да се наблюдават данни не по отрасли, а по производства и то както в сферата на производството, така и в сферата на услугите.

*

Макар и частично приложен, индексният метод за определяне на величината на СИ, дава възможност съвместно с приложеното анкетно проучване да се определи диапазона на нейното вариране, а той е между 40 и 50%. Това е относително висока величина която нарежда България в предните позиции на страните с голям дял на СИ от БВП. Тази величина показва необходимостта от провеждане на широкомащабни действия с оглед нейното ограничаване в перспектива.

2.3. Сравнителен метод за изчисляване на скритата икономика

Този метод позволява да се разкриват зависимости между икономически показатели за установяване обстоятелства, подсказващи съществуването на СИ. Той е труден за прилагане, защото от глобални числа за основни икономически показатели се търсят несъответствия между резултати и фактори на производството. За нашата икономика в преход не съществуват изменения, които да показват отклонения от закономерностите. От друга страна, не всички несъответствия означават съществуване на СИ. Затова се подхожда внимателно при анализирането на получените резултати. На анализ се подлагат показатели, които засягат дохода на населението, заетите в производството в държавния и частния сектор, безработните, БВП и т.н.

Сравняването на броя на заетите в двете последователни години 1996г. и 1997г. показва спад с 87743 души.¹⁴ В същото време броят на безработните нараства значително по-малко - само с 43006 души, тъй като регистрираните безработни са 44757 души. Аналогична е тенденцията за

¹⁴ Данните, които се анализират, са взети от Статистически справочник, 1998, изд. НСИ, София.

намаляване на заетите в селското стопанство с 23838 души, а в частния сектор с 19156 души. Съществуването на два пъти повече безработни, отколкото регистрираните означава, че те участват в производства на стоки и услуги, които не се обявяват. За тях не се плащат осигурителни вноски, а произведената продукция не се отчита изцяло. Следователно може да се приеме, че те създават продукция от обсега на СИ. В потвърждение на това твърдение са и някои сравнения. Така отношението на доходите в домашното стопанство средногодишно на човек от домакинството спрямо средния доход за страната е 24,93% (224435 /900285), докато това на работната заплата (341003 лв.) спрямо общия доход (900285 лв.) е 37,15%. Същевременно отношението на общия доход на домакинствата без заети спрямо общия доход е 43,81%. Тези отношения показват, че домашното стопанство има значителен дял от общите доходи на 1 лице от домакинствата. Същевременно средните доходи на домакинствата, в които никой не работи, надвишават с 18,88% средните доходи на всички домакинствата. Това не е възможно да бъде реално без участие на членовете на домакинствата в допълнителни дейности, които да увеличават доходите им. Тези доходи не могат да се получат от другаде освен от участието на домакинството в дейности от сферата на СИ.

На сравнение биха могли да се подложат и други показатели, като например доходи на един зает или произведена продукция на един зает в последните години (1996г. или 1997г.) и съответните в друга година, избрана за базова. За това сравнение е необходимо да има съпоставимост между сравняваните показатели. Базовата година трябва да бъде със стабилна тенденция на развитие. Тъй като СНС се въведе след 1990г., показателите за предходните години не са преизчислени по нейната методология. Затова се прибегва до сравнение на две последователни години - 1996г. и 1997г. За тях по отношение на коефициентите БВП, произведен от един зает се установява, че те са съответно 3,674 и 5,348. Като се предполага, че производителността в държавните предприятия не се е променила, при база на производителност от 1996г., се изчислява БВП в 1997г.¹⁵ - 11748700 млн. лв., или има превишение с 5354734 млн.лв. Това нарастване се дължи на участие на безработни в производствения процес. Превишението е 45,58% и то може да се приема за показател за приблизителния дял на СИ от БВП. Този дял може да е по-голям, защото сравненията се отнасят само до отчетени от статистиката данни за тези показатели в СНС. За по-точно измерване към тях трябва да се добавят необявените доходи както от законни и необявени дейности, така и от незаконни. При тези предположения може да се допусне, че делът на СИ варира в интервала 45-50%.

С подхода на сравнителния метод се получават отношения, доказващи наличието на доходи, резултат на дейности, които не могат да се обяснят с друго освен с наличие на скрита икономика. Съпоставянето на получените резултати за нейната величината чрез прекия метод (експертното проучване, индексния метод и сравнителния метод) показва, че чрез тези методи се получава дял на СИ повече от 40%, т.е. че тя принадлежи на интервала 45-

¹⁵ Тези данни се коригират освен с темпа на инфлация и с два коефициента, отчитащи физическия обем на произведената продукция и темпа на интензификация на труда в частния сектор.

50% от БВП. Тази величина е висока и показва необходимост от провеждането на сериозни мероприятия за нейното съкращаване в рамките поне до 20%.

3. Влияние на скритата икономика. Икономически и социални последици

Скритата икономика, която е в непосредствена връзка с условията на функциониране на икономиката и обществената среда, има както отрицателни, така и положителни страни. Силно негативните последици от определени форми на тази икономика създават впечатление за нея като изключително отрицателно явление и нагласа за ликвидирането ѝ. В действителност, конкретният анализ на отделни процеси на СИ, условията в които те се осъществяват и начините на тяхното реализиране могат да бъдат оценени и като отрицателни, и като положителни да бъдат отричани или утвърждавани. Следователно пълното ѝ отричане, при реалните условия и утвърдилата се нейна мащабност и място в стопанския живот, не може да се обоснове. Нужен е анализ, който в дадената ситуация да определи мащабите, причините, формите, начините и границите на търпимост към СИ. Големият ѝ обсег, определен и като дял от БВП, налага внимателен подход към нея и целенасочена политика за ограничаването ѝ в приемливи, за конкретните условия, граници и форми. Предприемането на мащабни операции за ликвидирането ѝ може да предизвика икономически и социални сътресения. Затова е нужно да се провежда стратегия за ограничаване на СИ, съобразена преди всичко с формата и средствата за нейното функциониране, като се оценява обществената ѝ отрицателна и положителна значимост. Диференцираният подход към различните нейни форми ще даде възможност за концентриране усилията и успешно ограничаване на най-неприемливите ѝ страни. За това е необходимо да се определят и степенуват според обществената им значимост различните форми на СИ и да се оценят съобразно условията на етапа на икономическо и обществено развитие.

Отрицателни влияния на скритата икономика

Възможните по-съществени отрицателни отражения на СИ в страната и свързаните с тях социални последици, определени върху основата на извършения анализ, могат да се систематизират в следните направления:

- *Отклоняване на постъпления в държавния бюджет.* Отклоняването на средства, които трябва да постъпят в бюджета под формата на данъци, мита, такси и др., е основна характерна черта на СИ. От тази гледна точка превръщането на СИ в явна е положителен процес, който трябва да се утвърждава като стратегия на стопанското управление.

- *Преразпределяне и акумулиране на капитали.* Върху процесите на преразпределение и акумулиране на капитали СИ влияе по различни начини. Естествено, един от тях е свързан с държавния бюджет. Доколкото СИ съществува и печели за сметка на държавни фирми, тя допринася за тяхното декапитализиране и в някои случаи за фалита им. Спекулативното осъществяване на нерегистрирано производство, търговия и услуги е източник за натрупване на капитали в отделни фирми и лица, които по

определен начин чрез вторичното им влагане оказват влияние върху икономиката. Парите от осъществяване на незаконни дейности от рода на пране на мръсни пари, хазарт, проституция и др. като правило се влагат в същата или близка област, с което допринасят за нейното разширяване в неприемливи за обществото форми.

Натрупването на капитали чрез СИ поначало е отрицателно явление. Какви ще бъдат последиците от него е въпрос с нееднозначен отговор, който зависи от това как ще бъдат използвани придобитите капитали. Трябва да се очаква, че насочването им към регистрирана дейност от обсега на формалната икономика ще даде благоприятно отражение, доколкото се засилва икономическият потенциал на страната. Отрицателни са последиците от износа на капитали в други страни, което е форма на декапитализиране на икономиката.

- *Ограждане на стопански сфери.* СИ се развива там, където има възможности за по-големи печалби. Колкото по-големи са те, толкова по-бързо, по-агресивно и безскрупулно се действа. Примери за това у нас има от близкото минало в производството, вноса и износа по време на югоембаргото, строителното предприемачество, банковата дейност, образованието. Стремешът към монопол в дадена област поражда противоречия и конфликти между фирми, като се стига до войни между групировки.

В тези случаи съществена роля има конюнктурата. Временното съществуване на благоприятни условия определя и временния характер на процесите на ограждане на стопански сфери на влияние. Естествено, възникващите противоречия действат разрушаващо и стават причина за чести прегрупирания и преминаване от една зона в друга.

Всичко това, оценявано от гледна точка на обществените интереси, е отрицателно. Монополът на скрити икономически структури задълбочава процесите на скритост и паразитност, притеснява формалната икономика. От това страдат както държавният бюджет и националното стопанство, така и населението.

- *Нарушаване на национални и международни норми.* Наред с неплащането на данъци и други законни облагания, характерна черта на СИ е нарушаването на нормативно утвърдени изисквания и закони. Това е един от мотивите за скритост на дейността. Типичен случай е нарушаването на правата върху интелектуалната собственост, илюстрации за което се срещат в книгоиздаването, компютърния софтуер, производството на компакт-дискове, нарушаването на патентни права, нелегално ползване на чужди марки. Нашата практика, наред с тези прояви, показва богатство от разнообразни форми на нарушения от подобен характер.

Няма съмнение в отрицателните последици от този вид скрита дейност. Всичко това е за сметка на онези, които са вложили усилия за създаването на оригиналния продукт, като наред с преките икономически щети често понасят щети от понижен авторитет вследствие на некачествено имитиране на оригиналните продукти.

- *Понижаване на качеството.* Произвежданите от нерегистрирани фирми и лица продукти като правило са с по-ниско качество. Това се дължи на по-лошите условия на производство, липсата на контрол, търсенето на по-

голяма печалба, влягане на по-евтини суровини и материали с ниско качество и т.н. Обикновено и цената е по-ниска, но без да съответства на влошеното качество.

- *Нарушаване на вносно-износната дисциплина.* И това е една от нейните характеристики. Както при вноса на стоки, така и при износа се нарушават изискванията по отношение на регистрирането, вида, количеството, цената, предназначението и други характеристики на стоките. С това, наред с финансовите нарушения, се създават условия за внос на стоки, неотговарящи на утвърдените в страната стандарти, нелоялна конкуренция, злепоставяне на производителите, износ на капитали и други отрицателни последици.

- *Създаване условия за осъществяване на криминални операции,* като израз на стремежа за господство върху определени сфери, запазване или придобиване на зони на влияние, елиминиране на конкуренти, рекети и т.н. СИ често се съпътства с груби форми на насилие.

- *От социална гледна точка* СИ се отразява отрицателно върху набирането на средства за социално осигуряване, върху социалната защита на работниците, спазването на изискванията към условията на труд, размера на заплащането, правовата защита на работниците и др. Тя е съществен фактор за социално неравенство; води до натрупване на доходи у фирми и физически лица за сметка на държавата, на други фирми, на работниците и потребителите на продукцията, респ. услугите.

Положителни влияния на скритата икономика

Не могат да се пренебрегнат и някои нейни положителни страни. Доколкото не са в противоречие със законовите изисквания и нямат криминален характер, отделни прояви на СИ могат да се приемат като благоприятни от гледна точка на националното стопанство при дадени условия и за определено време. Като се оценяват такива страни на СИ, отношението към определени нейни форми започва да се изменя като се възприема поведение на търпимост към тях. В изследване за скритата икономика във Франция се подчертава социалната роля на скритата икономика, която се определя като "amortisseur de la crise" и се посочва необходимостта от преоценяване на отношението към нея в условията на днешното икономическо развитие¹⁶. В изследване за Испания¹⁷ ролята на тази икономика се разглежда като алтернатива на незааетостта в страната.

У нас през сегашния период на преустройство и икономически спад някои страни на СИ се изявиха в подчертано положителен аспект. Към тях се отнасят следните:

- *Чрез скритата икономика се притъпиха отрицателните последици от масовата безработица и ниските доходи.* Голям брой безработни, работещи, които не получават своевременно заплати и лица с ниски доходи, осъществявайки дейности от обхвата на СИ, осигуряват своето

¹⁶ Lautler, B. L'economie informelle, son role social et la democratisation, Les Tiers Mondes: Cahiers Francais, № 270, 1995

¹⁷ Ahn, N. S. de la R I c a, The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment, Applied Economics, Vol.29, № 6, 1997

съществуване, като наред с това се облекчава пазарът на труда. Тя изигра и продължава да играе ролята на "спасителен пояс" за значителна част от населението, защитата на което държавата не беше в състояние и не пожела да поеме.

- Разширяването на домашното производство в селското стопанство и промишлеността, наред с осигуряването на доходи, допринася за *по-пълно задоволяване на потребностите от дефицитни стоки и предимно стоки за потребление*. При това се подобрява използването на наличните ресурси - земя, техника, материали, работна сила.

- С произвежданата продукция в сферата на СИ се *създава конкуренция и се намалява натиска на монополните производители* чрез цените и създаването на изкуствени дефицити. Избягването от данъчната тежест, по-ниските разходи за труд и други нейни предимства дават възможност да се предлагат стоки на по-ниски цени, което е благоприятно за потребителите и има регулиращо въздействие.

- *Осъществяването на скрита икономика изисква предприемачески умения и гъвкавост* - качества, които в началото на прехода бяха почти чужди на голяма част от нашето население. С включването си в тази дейност фирми и физически лица придобиват ценен опит, който може да бъде полезен и за работата им в регулярната формална икономика.

- Скритата икономика, с част от своите дейности, *създава предпоставки за разширяване на икономическия потенциал на страната*. Може да се очаква, че част от акумулираните средства ще се вляят в регулярната формална икономика. Това в голяма степен зависи от действието на нормативната уредба, която би трябвало да стимулира преминаването на нейни дейности в явна форма.

*

Не може да се твърди, че положителните и отрицателните страни на СИ взаимно се балансират. Отношението към нея трябва да отчита двойствения характер на част от дейностите в обсега ѝ и силно отрицателното влияние на други. Доколкото част от тези дейности са възникнали като социална необходимост, която продължава да съществува, към тях може да се проявява търпимост, като се прилагат подходящи регулиращи механизми. Дейностите със спекулативен характер, към които се отнася и прикриването на доходи, са в нарушение на нормативните изисквания. Чрез засилен контрол те могат да бъдат сведени до незначителни размери. Що се отнася до онази част от СИ, която е противозаконна и нарушава моралните норми на обществото като контрабанда, проституция, пласмент на наркотици, рекет, тя трябва да бъде преследвана и ликвидирана. За съществуването и мащабите на много от дейностите отнасяни към СИ, определящи ще бъдат условията на живот и стопанска дейност - равнище на доходите, динамика на цените, данъци, такси и мита, стимули за производство, състояние на производството и използването на производствените ресурси, равнището на безработица. А всичко това в голяма степен зависи от управлението на стопанските и социалните процеси, което трябва да реши проблема за диференцирано отношение и целесъобразно регулиране на СИ.

4. Проблеми и задачи пред управлението, породани от скритата икономика

Скритата икономика е обществено явление, породено от реалните условия на икономическия и обществения живот. Тя отразява равнището на икономическо развитие и организация на обществото. Промяната на икономическата и социалната среда влияе съществено върху развитието на СИ, нейните мащаби, форми на проявление и начини на осъществяване. Разглеждана от такава гледна точка тя е социално-икономически процес, който може да бъде управляван и насочван в желана насока. Средствата за нейното управление се свързват с факторите и причините за съществуването ѝ. Като се въздейства върху тях може да се оказва влияние и върху нея. За да бъде тя сведена до приемливи за обществото размери, прояви и влияние са нужни мащабни многостранни действия. Представите за силово решаване на проблемите на СИ, които често се срещат, са неприемливи в определени случаи. Решаващи са въздействията, свързани с икономическата и социалната среда, в която тя функционира.

Съществуването на СИ е проблем преди всичко на управлението на икономиката и социалните процеси в страната. Върху нея трябва да се въздейства, като се отчитат както отрицателните, така и положителните ѝ страни. Големите ѝ мащаби и многостранната ѝ обвързаност с икономическите и социалните процеси изискват и съответстващи многостранни действия, за да се влияе върху нея така, че да не бъдат засегнати и други процеси. Единични и спорадични мерки не могат да решат проблема. Това е възможно чрез продължително целенасочено и мащабно проучване и управление на процесите, благоприятстващи нейното развитие.

Основен проблем на държавното управление, отнасящ се до СИ, е в какво направление да се насочат усилията във връзка с ограничаване бъдещото ѝ съществуване. Възможни решения са пълното ѝ ликвидиране, ограничаване на определени форми или предоставяне на естествените процеси да решат как тя да съществува. Двете крайности явно са неприемливи от гледна точка на обществото, като се имат предвид действителните условия. Без да се смята за компромисен, най-реален е вторият подход. Доколкото към определени моменти някои нейни форми спомагат за решаването на икономически и социални проблеми, не затормозяват развитието на икономиката на страната и нямат противообществени последици, не е необходимо те да бъдат ликвидирани. Нужно е да се упражняват регулиращи въздействия върху тях с оглед развитието и влиянието им да се ограничават главно в посока на положителни ефекти. При това, тенденцията трябва да е към преминаване в явни форми на регулярната икономика. Към този вид могат да се отнесат домашното стопанство, като производител на стокова продукция, дребни занаятчийски и други услуги, някои форми на нерегламентирана заетост (например гледане на деца и болни, частни уроци, др.). Форми на скрита икономика, при които се нарушават закони и други нормативни изисквания, трябва да бъдат ограничавани с цел ликвидиране. Това се отнася преди всичко до онези, които нарушават силно обществения ред и имат престъпен характер.

Очевидно, много по-лесно е да се напишат препоръки, отколкото да се осъществят. Но действията на държавното управление спрямо СИ могат да бъдат ефективни, ако имат необходимата организационна подготовка и се провеждат целенасочено и постоянно в продължителен период. А това изисква съгласуване и програмиране на дейността на държавните органи, промени на законовата и нормативната уредба, решаване на конкретни икономически и социални проблеми, формиране на обществено мнение в подкрепа на предприетите действия. Управляващите въздействия спрямо СИ трябва да бъдат заложи в дългосрочни програми за социално-икономическо развитие.

Какво е нужно да се направи сега и от къде да се започне? По-окупнено могат да се открият следните групи от проблеми.

1. *Осигуряване информация за скритата икономика.* Управлението е ефективно тогава, когато се познава добре обекта на управление. Тогава точно могат да се определят целите, подходите и средствата за управление. Това важи и за СИ. Тя се проявява в многообразни форми. Времето и условията постоянно пораждаат нови. Променят се и тяхното влияние и обществената им значимост. Следователно СИ трябва да се разглежда като обект, който се изменя и проявява в нови форми във времето. Това налага системното ѝ изучаване.

Проведеното изследване показва, че наблюдение върху СИ трябва да се осъществява в няколко аспекта. От гледна точка на официалната статистика за вярното отчитане размера на БВП и измерване на важни икономически показатели е необходимо точно определяне на нейния обхват, като обект на статистическо изучаване, разработване и изчисляване на статистически показатели за количествено оценяване. На следващо място е организирането на системно събиране на информация и нейното обработване.

Статистическата отчетност не е в състояние да обхване СИ в действителните ѝ мащаби. Редица форми на нейното проявление не се включват и не принадлежат на регулярните статистически изучавания. Поради това те остават извън статистическото определение за СИ. Но те съществуват и оказват своето отрицателно или положително влияние. Следователно нужно е да бъдат наблюдавани и изучавани. За това трябва преди всичко да се създаде класификация на тези нейни прояви и да се намерят начини за събиране информация за тях. Такава под различни форми има в специализирани държавни органи. Въпросът е към нея да се погледне от аспектите на СИ и тя да се използва за изучаването на конкретни процеси и избор на въздействия върху тях.

2. *Решаване проблемите за доходите и заетостта.* Изследването потвърди особената роля на социалните процеси за съществуването и развитието на редица форми на СИ. Това са преди всичко свързаните с условията на живот. Икономическият спад и нарушаването на обществения ред през периода на преход към пазарна икономика показаха, че пониженото жизнено равнище става един от съществените фактори за развитието ѝ. В действителност тя се оказва спасителен остров за най-бедните слоеве на обществото. Но в същото време бедността на едните беше използвана като

мотив за развитие на скрита икономическа дейност и за обогатяване на други.

На първо място е проблемът за доходите, неосигуряващи жизнения минимум, каквито сега у нас имат голяма част от пенсионерите, лицата, които разчитат на социални помощи, нископлатените категории работници, многодетните семейства. Ниските доходи са естествена причина за търсене на допълнителни средства. Тъй като по-големи доходи не могат да се получат във формалната сфера, търсят се в неформалната. Работните заплати на определени категории заети, които не могат да се приемат за ниски в сравнение със средната за страната, но не съответстват на обществената значимост, отговорността, трудността и квалификацията също са причина за прояви на скрита икономика. Висококвалифицирани работници търсят и намират допълнителни доходи в други дейности. Работещи в области, където се реализират големи печалби, могат да бъдат по-лесно съблазнени за участие в незаконни операции. Ниските заплати не стимулират поведение (стремеж и старание), което да гарантира запазването им.

В обобщение следва да се подчертае, че системата на формиране на доходи, като фактор за СИ, е една от важните области, в които би трябвало да се насочат усилията, като се има предвид и многостранното обществено значение на равнището и справедливостта на доходите. Доколкото възможностите позволяват трябва да се търси съответствие на доходите с цената на издръжката на живота. Работните заплати следва да отчитат не само гарантирането на съществуването на работещите, а да осигуряват доходи съобразно обществения статут на длъжността, квалификацията и качеството на работа. Моралното удовлетворение от заплащането в този случай ще въздейства за отказ от допълнителна работа и търсене на доходи в областта на скритата икономика. По този начин би могло да се въздейства по-ефективно върху корупцията на държавни служители, която в повечето случаи се оправдава с ниските заплати.

Безработицата е също социален фактор с особено голямо влияние за наличие на скрита икономика. Наред с ниските доходи, тя влияе дестабилизиращо по отношение на социалната сигурност и моралната удовлетвореност на безработните. Малката вероятност за намиране на подходяща и добре платена работа принуждава да се търсят заетост и доходи в сферата на скритата икономика. Освен това, създава се недоверие и негативно отношение към органите, работещи в сферата на заетостта, данъчните служби и управлението като цяло и се стимулира неплащане на данъци. Има основания да се очаква, че с намаляване на броя на безработните ще се съкрати част от СИ. Значителен принос за това може да се окаже стимулирането на предприятията в сферата на дребния и средния бизнес, което може да има двустранно въздействие - създаване на работни места и регистриране в явни форми на извършваната стопанска дейност.

3. *Намаляване и правилно разпределяне на данъчната тежест.* Безспорно е, че високите данъци, изземайки значителен дял от печалбата на фирмите и доходите на физическите лица, пораждат стремеж за скриване на доходи. Особено в тези случаи, където доходите са ниски и финансовото състояние на фирмите е влошено. Сега действащите у нас данъчни ставки наистина са високи. Редица специалисти изказват категорично становище за

намаляването им. Това важи и за размера на митата, различни видове такси и акцизите. Целесъобразно е периодичното им преоценяване и привеждане в съответствие с условията към момента и целите на данъчната политика. Диференцираното данъчно облагане придава по-голяма гъвкавост на данъчната система. Неговите предимства трябва да се използват. По-голямата реалност на данъците ще се отрази благоприятно за тяхната събираемост и върху общата маса на постъпленията в бюджета, а наред с това ще допринесе за укрепване на фирмите.

4. *Установяване на ефективен финансов и данъчен контрол и санкции.* Заниженият финансов и данъчен контрол и неефективните санкции са косвен стимул за финансови нарушения от вида на нерегистрирани дейности и доходи, неплащане на данъци. Това особено важи за сферата на търговията и услугите, където нефактурирането, неточното фактуриране, неиздаването на касови бележки е често срещано. Резките промени през последните години нарушиха стройността и строгостта на финансовия и данъчния контрол. Все още не са утвърдени в практиката достатъчно ефективни методи и система на контрол. Това се очертава като една от важните задачи на сегашния етап.

5. *Търсене на наказателна отговорност.* Периодът след 1990г. е богат на по-големи или по-малки законови нарушения, особено в сферата на финансите. Въпреки че това се оспорва, съдебната система не можа да се наложи като орган за ограничаване на престъпността от финансов и друг икономически характер. В определена степен за това допринесе и несъвършенството на приетите закони и нормативни актове. Подобряването на законодателството и дейността на контролните органи и съдебната система, в тяхното взаимодействие, е една от основните насоки за ограничаване или ликвидиране на определени дейности от обхвата на СИ.

6. *Подобряване митническия контрол.* Този проблем придоби особено голяма публичност по време на югоембаргото. Но и след това, независимо от настъпилите промени, митническият контрол остава област в която могат да се внесат подобрения за по-ефективно въздействие върху скритата икономика.

7. *Засилване контрола за спазване на международни и национални норми* на икономическо поведение, защита на интелектуалната собственост и фирмените права. Разширяване на международното сътрудничество и контрола върху нелегалния внос и износ и стимулиране легализирането на външнотърговските операции, недопускане на контрабанден внос и износ, пране на "мръсни пари" и т.н.

8. *Подобряване контрола и ограничаване наемането на работници без регистриране,* съобразно изискванията на трудовото законодателство, е необходимо за да се осигури ефективна защита на работниците и ограничат неправомерните печалби.

9. *Своевременно разкриване появата на нови форми на скрита икономика* и предприемане на мерки за тяхното ограничаване и ликвидиране. Сега по-голямо внимание трябва да се отделя на сделките по приватизацията на държавната собственост и особено на приватизационните холдинги, на операциите на фондовия пазар и т.н.

10. За ограничаване проявите на СИ ще допринесе *осигуряването на благоприятни условия за дейности с важно национално или регионално значение*. Преференциални кредити, облекчено данъчно облагане, разсрочване на плащания и други форми на стимулиране могат да отстранят принудителното прибъгване към решения чрез СИ. По този начин ще се стимулира частното предприемачество и особено създаването на малки и средни фирми. Положително ще бъде отражението върху фирми изпаднали във финансови затруднения, които ги принуждават да вършат закононарушения или да съкращават дейността си, в т.ч. и работници.

11. *Регламентиране на плащанията на различни видове такси*. Редица институти и ведомства въвеждат самоволно такси за канцеларски и други услуги, без да внасят отчисления в бюджета. Редно е системата на таксови марки да се въведе, като се регламентират общи за страната правила.

12. Необходимо е да се възприеме *нов подход към облагането на стоковата част от продукцията на домашните стопанства*. За да не се пресекат стимулите за неговото развитие и да се осигурят достатъчни доходи, целесъобразно е да се приеме система на диференцирано облагане.

13. Прояви на скрита икономика от рода на застрахователен рекет, финансови и строителни пирамиди, фирми-фантоми и др. оцетиха държавата и граждани в големи размери. За това допринесе пасивното отношение на държавните институции към тях, въпреки че в голяма степен се знаеха възможните отрицателни последици. Нужни са *законодателни мерки*, които да не допускат създаването на такива организации и да изискват гарантиране изпълнението на поетите задължения. По-строгите превантивни и наказателни мерки ще ограничат този род прояви и ще възстановят доверието във финансовите и други органи.

Очакванията за по-нататъшно съживяване и стабилизиране на икономиката, подобряване на законодателството и държавния контрол дават основание за оптимистични очаквания и спрямо СИ. В интерес на обществото е нейното ограничаване, и преди всичко ликвидиране на противообществените ѝ форми на съществуване. Основна насока за постигането на такава цел, без да се допускат съществени социални напрежения, е решаването на социалните и икономическите проблеми, които я пораждат, засилването на превантивния контрол върху факторите за появата ѝ и строгостта на прилагане на законите.

СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ

Иван Стойков
Параскева Димитрова

В студията са разгледани проблеми, свързани с проявлението на скритата икономика в България в различни периоди от развитието на икономиката, разработването и прилагането на различни методи за оценяване на нейната величина за българските условия; разкрито е влияние ѝ върху развитието на стопанството,

очертани са икономическите и социалните последици и са посочени конкретни задачи пред управлението, породени от тази икономика.

THE HIDDEN ECONOMY IN BULGARIA

Ivan Stoykov
Paraskeva Dimitrova

In the study are examined problems, concerned with the manifestation of the hidden economy in Bulgaria in different periods of economic development. It is elaborated and applied different methods for evaluating its quantity for the Bulgarian conditions. It is revealed its influence on developing of the country's economy. They are described the economic and the social consequences and they are indicated different practical examples in front of the management, aroused by the hidden economy.